

Konferencja Artystyczno-Naukowa 80 lat nauczania reżyserii w Polsce

**Akademia Teatralna im. Aleksandra Zelwerowicza w Warszawie
Wydział Reżyserii**

Warszawa, 19-20 grudnia 2014

dr Grzegorz Kostrzewa-Zorbias

Teatr i polityka. Mechanizmy

Wypowiedź rozszerzona 11 marca 2015

Reżyseria, w tym nauczanie sztuki reżyserii, oraz uczenie się i praktykowanie, gdy jest się studentem reżyserii – wszystko to jest bliskie działalności politycznej i uczy uprawiania polityki. Sztuka reżyserii ma liczne związki na ze sztuką polityki. Teatr i politykę łączy nie tylko pojęcie „teatr działań wojennych”. Ale to także ważne pojęcie.

Teatr działań wojennych

Jedną z podstaw tych rozważań o wspólnych lub podobnych mechanizmach teatru i polityki są moje własne doświadczenia w obu domenach. W dziedzinie teatru ukończyłem Wydział Wiedzy o Teatrze i zostałem magistrem sztuki – w stanie wojennym na początku 1982 roku. Warunki przypominały podziemne uczelnie z drugiej wojny światowej. Państwowa Wyższa Szkoła Teatralna – jak wówczas nazywała się dzisiejsza Akademia Teatralna – działała oficjalnie, ale wśród czołgów, ZOMO i SB krążących po okolicy. Wcześniej w trakcie studiów teatrologicznych zacząłem studia na Wydziale Reżyserii – w rewolucyjnym roku 1980. Mam nadzieję, że to wyjaśnia, dlaczego od reżyserii i w ogóle od teatru potem odszedłem – motywowany wielką pokusą zaangażowania się w politykę. Polityka zwyciężyła w moim przypadku. Najpierw łączyłem jedno z drugim, będąc między innymi wiceprzewodniczącym studenckiego Komitetu Strajkowego PWST

jesienią 1981 roku. Później działając w podziemiu ze stopniowo nabywaną specjalizacją w sprawach międzynarodowych. Najpierw w polityce wschodniej – wobec Związku Sowieckiego i Bloku Wschodniego – a potem ogólnie w polityce międzynarodowej.

Studia reżyserskie zakończyłem w roku 1984 i w tym samym Orwellowskim roku założyłem podziemne czasopismo *Nowa Koalicja*. Było poświęcone budowaniu międzynarodowej koalicji ruchów niepodległościowych i demokratycznych w Europie Środkowo-Wschodniej. Publikowało artykuły i dokumenty w kilku językach, od angielskiego po węgierski i litewski. Tak przeszedłem już całkowicie z domeny teatru do domeny polityki. Jak się okazało – nieodwracalnie. Później byłem sekretarzem komisji do spraw mniejszości narodowych Komitetu Obywatelskiego przy przewodniczącym Solidarności, a komisja służyła między innymi za wczesny instrument nowej polityki wschodniej. Jeździłem w misjach politycznych do Ukrainy, Białorusi, Litwy i Rosji, dla nawiązania współpracy między ruchem Solidarności a ich ruchami opozycyjnymi.

Po zmianie władzy w kraju w 1989 roku, zostałem wiosną 1990 roku dyplomatą wolnej Polski. Prowadziłem między innymi negocjacje w sprawie wyprowadzenia Armii Sowieckiej z Polski, w sprawie uznania niepodległości państw wyłaniających się na Wschodzie z rozpadu Związku Sowieckiego, i w sprawie założenia Grupy Wyszehradzkiej. Zajmowałem się także wieloma innymi dziedzinami, w tym zbliżeniem do – członkostwo było jeszcze niemożliwe – NATO i ówczesnej Wspólnoty Europejskiej, dzisiejszej Unii Europejskiej. Przez pewien czas jako dyrektor Departamentu Planowania i Analiz MSZ zajmowałem się planowaniem całej polskiej polityki zagranicznej. Później przeszedłem do Ministerstwa Obrony Narodowej, tworząc pierwszy w jego historii cywilny Departament Polityki Obronnej. Praca tego departamentu skupiała się na przygotowaniach do wejścia Polski do NATO. Człowiek teatru w ministerstwie obrony – to wywoływało i wywołuje mocne reakcje.

W dużo późniejszych latach – po sześcioletnim pobycie w Waszyngtonie – działałem w polityce krajowej i regionalnej. Byłem między innymi radnym Sejmiku Województwa Mazowieckiego. Prowadziłem różne kampanie wyborcze swoje i cudze. Mam zatem z własnych doświadczeń – nie licząc studiów politologicznych w USA, a takie studia praktycznych doświadczeń nie zastępują – wszechstronny ogląd polityki, obejmujący politykę międzynarodową i krajową, opozycyjną i rządową, podziemną i demokratyczną.

Mechanizmy teatru i polityki są bardzo podobne na co najmniej trzy sposoby.

Zarządzanie

Pierwszy związek jest przez zarządzanie. Najmniej oczywisty – dlatego od niego zaczynam. Nie znam żadnego innego kierunku studiów, który uczyłby sztuki tworzenia jednolitej i niezawodnej całości z działań wielu ludzi i wielu przedmiotów nieożywionych. Nigdy nie studiowałem na kierunku zarządzanie, ale znając licznych absolwentów zarządzania – wątpię, czy tego uczy skutecznie. Na reżyserii trzeba zapewnić sprawny wkład na przykład wybitnego aktora – czasem gwiazdy – i jednocześnie zadbać o to, żeby wszystkie światła się świeciły, żeby była czysta podłoga i żeby nic nie psuło wizualnie ani sali, w której spektakl jest odgrywany, ani otoczenia. Konieczne jest zbieranie w całość elementów skrajnie różnych. Zaczynając od wybitnych artystów – ale indywidualnych, z których reżyser robi zespół – a kończąc na koszu na śmieci. Reżyser odpowiada za łączny skutek wszystkiego. Reżyserowi może pomóc dobrze zorganizowany teatr, albo dobrze zorganizowana wytwórnia i ekipa filmowa lub studio telewizyjne, ale nigdy nie zwalniają reżysera z odpowiedzialności.

Podobnie jest w polityce, a przynajmniej powinno być – i czasami bywa, na przykład w najbardziej udanych kampaniach wyborczych, lub w działalności władz publicznych, gdy polityk albo partia polityczna wybory wygrywa i dochodzi do władzy. Mechanizmy te występują nie tylko w polityce demokratycznej, lecz w równym stopniu pod nieobecność demokracji. Moje najmocniejsze doświadczenia młodości – Solidarność, NZS, podziemie, rewolucje lat 1980 i 1989 – wszystkie były z warunków niedemokratycznych. Cały ruch opozycyjny, z Solidarnością w centrum, tworzył wielki spektakl, zapewniając spójność najróżniejszych działań składowych.

Przywództwo

Drugi mechanizm zbieżny między reżyserią i polityką – mocno związany z pierwszym czyli zarządzaniem, to przywództwo. Przywództwo należy do centralnych elementów polityki. Zarządzanie i przywództwo często dopełniają się nawzajem – a przynajmniej powinny się dopełniać – ale nie są tym samym. Przywództwo jest ponad zarządzaniem. Do przywództwa należy motywowanie poprzez wpajanie wspólnej wizji, wspólnych celów i lojalności przekraczającej obowiązki zawodowe na przykład pracownika teatru. Takie umiejętności przywódcze objawiało wielu reżyserów, z którymi miałem szczęście pracować i uczyć się od nich, będąc etatowym asystentem reżysera w Teatrze Dramatycznym Miasta Stołecznego Warszawy przez pierwsze trzy lata studiów reżyserskich. Przywództwo było prawdopodobnie warunkiem koniecznym sukcesu artystycznego. Być może zdarzają się spektakle – ale nie potrafię podać

przykładów – „rzemieślnicze”, bardzo dobrze zrobione i przez to stające się wybitnymi dziełami sztuki, lecz jako wyjątki.

Z moich doświadczeń studenta reżyserii wynika, że najwybitniejsze przedstawienia teatralne i telewizyjne, i najwybitniejsze filmy powstają dzięki przywództwu reżysera. Reżyser może być jednocześnie wykonawcą głównej roli, może być autorem dramatu lub scenariusza i pełnić inne funkcje, ale to w funkcji reżysera – jeżeli jest przywódcą – zapewnia sukces. Przykładem z moich doświadczeń jako asystenta reżysera jest „Piesz” Sławomira Mrożka w Teatrze Dramatycznym w reżyserii Jerzego Jarockiego w 1981 roku – sławny spektakl ściśle związany z naszą uczelnią przez liczne osoby biorące w nim udział. Jarocki był takim reżyserem, że gdy tylko zbliżał się do teatru, już odczuwało się pole energetyczne. Organizował emocje, myślenie i życie wszystkim uczestniczącym: od pracowników administracji i techników po największe gwiazdy aktorskie i inne artystyczne. To był przywódca. Taki jak charyzmatyczni przywódcy w polityce.

Teraz na podstawie zgromadzonej wiedzy o przywództwie – oraz wiedzy o cywilizacjach Ameryki, Azji i Europy, zdobytej głównie dzięki długim podróżom – publikuję instrukcje strategiczne, jak przygotować się do przywództwa. Przygotować się w młodości – zaczynając od wyboru edukacji – lub w innym wieku dla nowego startu. Niżej przedstawiam próbkę. Tekst do końca rozdziału „Przywództwo” to wybrane, przerobione i na nowo scalone fragmenty moich artykułów: „Być jak Jobs” – pod nadtytułem „Przepis na lidera przedsiębiorczości w Polsce” – z dodatku *wGOSPODARCE* tygodnika opinii *wSIECI* nr 8 (117) z 23 lutego 2015 roku, oraz „Świat przyspiesza – idź w jego tempie” z tygodnika *wSIECI* nr 14 (18) z 8 kwietnia 2013 roku (wówczas tytuł tygodnika brzmiał krócej *SIECI*).

Dla rozbudzenia wyobraźni adresatów używam między innymi przykładu największej na świecie – mierząc wartością (kapitalizacją) giełdową – korporacji Apple, założonej przez dwóch dwudziestoletnich przyjaciół w użyczonym garażu domu rodziców jednego z nich, który nazywał się Steve Jobs i kierował startupem. Drugi sławny współzałożyciel to polskiego pochodzenia Steve Wozniak – inżynier i wynalazca. Amerykańska Polonia potrafi zmieniać świat. Życie profesjonalne Jobsa było dramatem o zmiennej i dynamicznej akcji. Gdy przedstawiał nowe produkty, z sali konferencyjnej robił teatr, czasem *à grand spectacle*, z widownią za pośrednictwem telewizji i internetu globalną i wielomilionową.

Inne niż przedsiębiorczość dziedziny życia wymagają mocno innych szczegółowych instrukcji. Na przykład w polityce kluczowa jest sztuka zdobywania, umacniania i zachowywania władzy, a szczególnie – jeżeli panuje demokracja – prowadzenia kampanii wyborczych. Instrukcję strategiczną do uprawiania polityki zamierzam napisać w przyszłości.

Oto instrukcja strategiczna dla przede wszystkim – ale nie tylko – polskich przedsiębiorców młodych i innych, obecnych i przyszłych:

Miej wizję i misję. Wizja, misja i przedsiębiorczość nie kłócą się – przeciwnie, tworzą perfekcyjne połączenie. Steve Jobs wyniósł Apple na szczyt rankingu przedsiębiorstw świata dzięki swojej maksymalnie ambitnej wizji i misji: wprowadzić do sposobu pracy, do edukacji i do stylu życia ludzi spójną rodzinę maksymalnie przyjaznych instrumentów cyfrowych. Liczba potencjalnych nowych wizji i misji jest nieskończona.

Wierz w planowanie długoterminowe. Niektórzy w Polsce żyją schematem PRL: wszystko jest nie tylko przewidywalne, także przesądzone. Inni po upadku starego systemu przyjęli schemat przeciwny: nic nie sposób przewidzieć ani zaplanować, trzeba żyć chwilą, szybko zarabiać i szybko wydawać, a wykształcenie to formalność i strata czasu. Jedni i drudzy myślą się głęboko i niebezpiecznie. Stwórz swój strategiczny pomysł i plan kariery w biznesie – lub nauce, sztuce, mediach, sporcie albo innej dziedzinie. Pomysł na swoją rolę ekonomiczną i społeczną. Plan oryginalny i unikalny, bo nie ma dwóch ludzi takich samych. Jeśli chcesz naśladować sprawdzone ścieżki Jobsa lub innego człowieka sukcesu, dostosuj jego plan do siebie. Niektóre dziedziny – na przykład służba cywilna czy siły zbrojne – dopuszczają mniej oryginalności, ale dużo ambicji. Biznes, nauka, działalność non-profit i wiele innych dziedzin sprzyja jednemu i drugiemu. Taki plan nazwij swoim „Planem A”. Zaczynaj go realizować. Prawdopodobieństwo powodzenia może być dalekie od 100 procent. Lecz bez prób realizacji wynosi zero procent.

Ucz się różnych dziedzin. Wybieraj liceum (lub technikum) i opcje programowe w nim, a potem kierunek lub kierunki studiów wyższych tak, aby zdobyć wiedzę z różnych – nawet odległych – dziedzin i czerpać korzyści z ich interakcji, oraz umieć elastycznie dostosowywać się do zawsze zmiennego świata. Nikt nie potrafi przewidzieć dziś, jakie konkretne potrzeby, szanse i zagrożenia pojawią się za 10, 20 i 40 lat. Dziś wielkimi nowymi przestrzeniami dla biznesu są połączenia inżynierii z biologią i medycyny z informatyką. Jutro mogą otworzyć się zupełnie inne. Wiedzę szczegółową potrzebną w różnych okresach przyszłości zdobywaj przy pomocy edukacji nieustającej, szkoleń i doradców.

Studuj w Polsce i zagranicą. Do zakładania i prowadzenia przedsiębiorstw w Polsce, ale otwartej na świat, najlepsze jest połączenie edukacji polskiej z zagraniczną. Na przykład studia licencjackie lub „jednolite magisterskie” w kraju, MBA albo doktorat zagranicą. Ułatwić to mogą coraz liczniejsze programy stypendialne. Z zagranicy przywieź wymagający i pełnowartościowy dyplom, nie tylko semestr ani rok akademicki dorobku, który rozplynie się w przebiegu studiów na uczelni polskiej. Jeżeli skorzystasz z programu Erasmus, nie daj się pokusie kojarzonych z nim w Europie wiecznych

wakacji. Rozważaj uczelnie nie tylko na Zachodzie. Najlepsze są w USA, Wielkiej Brytanii i Japonii, bardzo dobre w krajach kontynentalnej zachodniej Europy, ale rośnie atrakcyjność uczelni w innych cywilizacjach i wschodzących potęgach świata, w tym Indiach i Chinach.

Opanuj język globalny – i języki przyszłości. Angielski na poziomie swobodnej komunikacji biznesowej to konieczność oczywista. Dla maksymalizacji swoich szans trzeba sięgnąć dalej. Cennym drugim językiem obcym może być inny europejski – sąsiada lub wielkiego partnera gospodarczego Polski. Ale wyborem jeszcze bardziej przyszłościowym będzie jeden z języków wschodzących potęg lub regionów świata: chiński, arabski lub – z powodu wielkiej Ameryki Łacińskiej, nie Półwyspu Iberyjskiego – hiszpański albo portugalski. Bardziej niszowe, ale przydatne dla ambitnego biznesu – i rzadkie w Polsce – są japoński i koreański.

Poznaj cywilizację potęgi dzisiejszej lub wschodzącej. Naukę języka najlepiej połączyć z nauką kultury – w tym kultury przedsiębiorczości, pracy, prawa, negocjacji i całej gospodarki – wielkiej lub wschodzącej potęgi. Mocarstwowość ekonomiczna nie musi być ilościowa, bywa jakościowa. Dzięki dynamizmowi i innowacyjności, do potęgami wartych uwagi należą na przykład Szwecja i Holandia, Izrael i Republika Południowej Afryki, Korea Południowa i miasto-państwo Singapur.

Przeznacz rok życia na wielką podróż – *Grand Tour*. Staraj się o staże, praktyki lub zwykłe czasowe zatrudnienie zagranicą, aby odbyć swoją wielką podróż po krajach cywilizacji zachodniej albo jednej z wschodzących. Gdy raz poznasz od środka jedno z centrów świata, wzbogacisz się i zmienisz się na zawsze. Interakcja w realu nie zastąpi żadna podróż wirtualna. Ale nie utknij w izolowanych polskich enklawach. Najlepszy czas na podróżowanie przypada między studiami pierwszego a drugiego stopnia, lub w połowie „jednolitych” albo zaraz po nich. Wielka podróż powinna trwać rok i być warta edukacyjnie i rozwojowo co najmniej tyle, ile rok akademicki na najlepszej uczelni.

Bądź profesjonalnie samodzielny. Nie sprzedawaj swoich pomysłów, zdolności i energii, lecz spróbuj wykorzystać je wszystkie we własnym przedsiębiorstwie lub innej inicjatywie. Praca w zastanej korporacji albo instytucji zawsze może być „Planem B”. Zachęta do samodzielnej przedsiębiorczości nie ma nic wspólnego z błędnym przekonaniem, że trzeba utrzymywać się samemu już podczas studiów, włącznie z płaceniem za studia. Bywa to konieczne, ale jeżeli nie jest, stanowi życiowy błąd. Matematycznie niemożliwa jest optymalizacja życia bez początkowego długiego okresu inwestowania w siebie. Za udowodnienie tego naukowego prawa przyznano ekonomiczną nagrodę Nobla.

Ryzykuj, aby zwiększyć zysk. Podejmuj ryzyko biznesowe i inne. Również ekonomiczną nagrodę Nobla otrzymał autor naukowego dowodu

powszechnej obserwacji, że ryzyko przynosi największe korzyści, a unikanie ryzyka – najmniejsze. Biznesplan lub fundusz inwestycyjny „zapewniający wysoki zwrot i jednocześnie wysokie bezpieczeństwo” to kolejny mit naiwnych. Zbadano, że najwyższą wolę podejmowania ryzyka mają północno-zachodnia Europa oraz Stany Zjednoczone, Kanada i Australia, które są kulturowym przedłużeniem właśnie tej części Starego Świata (nie samej Wielkiej Brytanii). Tam jakość życia jest najwyższa w świecie, a bezrobocie ogólne i bezrobocie młodych nie większe, lecz przeciwnie – dwukrotnie lub trzykrotnie mniejsze od średnich europejskich.

Po sukcesie – nie leż na laurach, lecz przyśpieszaj. Steve Jobs nie tylko ryzykował tak bardzo, że nie mogła tego psychologicznie wytrzymać duża część akcjonariuszy i pracowników Apple. Po każdym sukcesie podejmował nowe inicjatywy, w tym ekspansję działalności na nowe pola, takie jak film, muzyka i telefonia. Zatem nawet najpotężniejsi konkurenci nigdy nie potrafili dogonić Apple.

Po porażce – zaczynaj od nowa, lepiej. Porażki są nieuniknione i często spotykały Jobsa i Apple. Jobs nawet stracił władzę nad firmą. Ale po kilku latach – odzyskał. Mieszanka ryzyka, sukcesów, zysków, porażek, strat i nowych początków jest naturalna w przedsiębiorczości, jak cykl koniunkturalny w całej gospodarce. Ważny jest efekt netto. W przypadku Apple – szczyt rankingu światowego. Przedsiębiorca – i nie tylko – odradza się nawet z bankructwa. Każdy człowiek w roli kreatywnej musi mieć swobodę prób i błędów. Inaczej nie powstałaby żadna cywilizacja.

Bierz pomysły ze świata – po to go poznałeś. Często szansę strategicznego sukcesu – trafnego wyboru pola działania i produktów zakładanego przedsiębiorstwa – daje inspiracja z zagranicy, włącznie z innymi kontynentami. Pod warunkiem dobrej orientacji – temu służy poznawanie świata przy pomocy studiów i podróży – oraz szybkiego działania, które wymaga akceptacji ryzyka. Inaczej konkurencja dowie się pierwsza i cię wyprzedzi.

Buduj sieci i kapitał społeczny. Bierz udział w integrowaniu środowisk i budowaniu – lub wzmacnianiu istniejących – organizacji przedsiębiorców. Kapitał społeczny musi pomagać kapitałowi ekonomicznemu. Wokół twojego przedsiębiorstwa powinna rozwijać się sieć przyjaciół, partnerów i sojuszników. Podobnie działaj w dziedzinach innych, niż gospodarka – kapitał społeczny jest konieczny wszędzie, a z jednej dziedziny rozlewa się na pozostałe.

Utrzymuj kontakt z uczelniami i szkołami. Uczelnie i inne szkoły, które ukończyłeś – ale także inne – to naturalni partnerzy do długoterminowej współpracy. Zwłaszcza do pozyskiwania kapitału ludzkiego i – w przypadku wyższych uczelni – do prowadzenia prac badawczych i tworzenia nowych technologii. Uczelnie i szkoły mogą być szczególnie cennymi ogniwami twojej sieci.

Buduj kontakty z mediami. Od początku – już jako startup – szukaj kontaktów z mediami i wzbudzaj ich zainteresowanie. Na początek partnerami mogą być media pokoleniowe, lokalne i specjalistyczne profesjonalne. Twórz podstawę i nabieraj doświadczenia do coraz większych wyzwań medialnych w miarę rozwoju działalności.

Rozwijaj działalność charytatywną i więzi z bezpośrednim otoczeniem. Nie czekaj również z wprowadzaniem innych atrybutów przedsiębiorstwa odpowiedzialnego społecznie. Niekoniecznie od samego początku, ale zaraz po pierwszych konkretnych osiągnięciach rozpocznij umiarkowaną działalność dobroczynną oraz współpracę – w formie pomocy lub partnerstwa – z bezpośrednim otoczeniem: sąsiadami, społecznościami lokalnymi, samorządem terytorialnym. Nawet bardzo mało – dopóki firma jest mała – znaczy nieskończenie więcej, niż nic.

Żądaj działania od samorządowców i polityków. Jeżeli system przeznaczony dla wszystkich nie działa lub źle działa – na przykład nie powstają lub za wolno powstają lokalne inkubatory przedsiębiorczości albo parki naukowo-technologiczne, lub lokalna infrastruktura techniczna i społeczna – nie wahaj się żądać działania od odpowiedzialnych za to władz publicznych: od samorządowców i polityków. Wnosisz wkład w gospodarkę, jesteś pracodawcą i podatnikiem, oraz obywatelem i wyborcą. Na podstawie złego dziedzictwa polityki w Polsce możesz wątpić w skuteczność takich argumentów, ale mechanizmy demokracji ci sprzyjają.

Wykorzystuj doradców, ekspertów i instytucje, ale decyduj sam. Wydobać całą wiedzę z uczelnianych i innych doradców i biur karier, z publikacji ekspertów i wszystkich dostępnych źródeł. Nie dziw się ani zgodnym, ani rozbieżnym, a nawet sprzecznym wynikiem. Tak czy inaczej tylko ty możesz podejmować decyzje. Znasz siebie zawsze lepiej. Możesz odrzucić nawet zgodną radę autorytetów i wybrać drogę, której nikt nie widział i nie próbował, a która zaprowadzi cię najdalej.

Theatrum mundi

Trzeci związek teatru i polityki jest najlepiej znany, obecny w kulturze światowej od co najmniej setek lat. To *theatrum mundi* – świat jako teatr i życie jako teatr. Życie, w którym ludzie odgrywają role. To współcześnie pojęcie socjologiczne, kulturoznawcze i obecne w innych dziedzinach nauki, a nawet w myśleniu potocznym – powszechnie znana metafora „życie jest teatrem”. Potwierdzam jej trafność na podstawie moich różnorodnych doświadczeń

politycznych z polityki międzynarodowej, krajowej i samorządowej, z dyplomacji i kampanii wyborczych. Dokładnie tak wygląda polityka.

Ale jeden istotny mechanizm różni politykę od teatru: w polityce często odgrywanych jest kilka przedstawień naraz w tej samej przestrzeni. W jednym teatrze jest jedno przedstawienie w jednym czasie. W teatrze polityki – na przykład w teatrze Polska, teatrze Unia Europejska, teatrze NATO lub całym świecie jako teatrze – różni reżyserzy próbują wyreżyserować różne przedstawienia równocześnie. Najczęściej jedno z nich wygrywa, chociaż rywalizacja może trwać bardzo długo, jak pomiędzy różnymi „ładami świata”. Rozstrzygnięcie następuje demokratycznie – przez wybory lub referendum – albo niedemokratycznie. Przedstawienie reżyserowane przez Solidarność z jej otoczeniem wygrało najpierw bez wyborów – bo żadnych nie było – potem przez wybory kontraktowe, a dopiero na końcu przez wybory prawdziwe. Wygrało z innym, zestarzałym i nudnym już spektaklem pod tytułem „PRL i blok wschodni”. Reżyserowanie naraz różnych przedstawień jest tworzeniem różnych rzeczywistości. Powodowaniem, aby ludzie w tej samej przestrzeni zmieniali swój punkt widzenia i język, swoje wartości i oceny. Aby dali się wciągać w inną rzeczywistość. W polityce różne rzeczywistości rywalizują jak różne Matrixy – tak głęboko wprowadzone w świadomość i podświadomość ludzi – a stoją za tym reżyserzy czyli politycy.